

NYELVI ÉS NEM NYELVI HIBÁK A PANNONIAI LATIN FELIRATOKON (INTERCISA) BARTA ANDREA

1. Bevezetés

Jól ismert tény, hogy az akkulturáció folyamatai nem azonos ritmusban, nem azonos mértékben zajlanak le egy adott terület etnikai és szociális csoportjai között. Különböző tudományágak együttműködésére van szükség ahhoz, hogy időben, térben körülhatárolt viszonyokról teljes képet kaphassunk¹ (vö. Beltrán 1993: 236). A régészeti, irodalmi megállapításokat nyelvészeti kutatások eredményei árnyalják, melyek pontosítani tudják a jelenség hatását és a különböző fázisokban elért intenzivitását. Pannonia esetében biztos ismereteink vannak a nyelvi romanizáció fő folyamatairól², de a teljes rendelkezésünkre álló forrásanyag aprólékos filológiai feldolgozása és rendszerezése még várat magára. Intercisa feliratainak nyelvészeti elemzésével azt szeretném szemléltetni, hogy egy adott idő- és térbeli keretek között fennálló kis település írott emlékei alapján milyen ismereteket lehet szerezni, milyen lehetőségek merülnek fel arra nézve, hogy az eredményeket egy szélesebb környezetbe helyezzük.

2. A nyelvi romanizáció

Pannonia meghódításával együtt nem csak a római tárgyi kultúra érte el a provinciát, hanem a nyelv is, de minden valószínűség szerint nem olyan fokon, ahogy ezt Velleius Paterculus tudatta az olvasójával (Mócsy 1987–1988). Mivel a helyi latinságra vonatkozó korabeli irodalom elég szűkszavú, a feliratok nyújtják a legtöbb adatot, amelyek számos hátrányuk mellett több előnnyel is rendelkeznek más írott forrásokkal szemben. A feliratok nyelvezetét³ tekintve nem mutatható ki jelentős eltérés a birodalom egyéb területei-

---

¹ Ennek egyik legjobb példáját nyújtja az aragóniai La Caridad de Caminreal-i ásatás, ahol a feltárt ház és a felszerelése egyértelmű római vonásokat mutat, de a feliratokból kiderül, hogy ott egy Licinius nevű *ibér* férfi családja lakott, melynek tagjai a saját bennszülött nyelvükön fejezték ki magukat.

² Mócsy András és főleg Herman József munkássága alapján.

³ A rómaiak (valamint a tőlük ezt a szokást, ilyen formában átvevő helyiek és keletiek) számára a feliratok egy önálló műfajt jelentettek, önálló nyelvezettel, behatárolt kifejezéstartalommal, sablonos fogalmazásmóddal.

vel szemben. Herman József kutatásai (Herman 1982) rávilágítottak arra, hogy bár már a IV. század előtt jelentkezett a latinban az ún. második dialektalizáció⁴, ezek a területi eltérések nem különböző úton haladó nyelv-változásokat tükröznek, hanem ugyanazoknak a nyelvi fejlődéseknek területenként később vagy hamarabb, erősebben vagy gyengébben megnyilvánuló formái. Ezeket a változásokat nem lehet azonban sem a köztársaság kori *rusticitással*, sem az újlatin nyelvek felé vezető változásokkal egy jelenségnek venni.

Északkelet-Pannonia az I. század közepén kezd romanizálódni (l. Adamik 2003), mely Hadrianus császársága alatt szilárdul meg, és legteljesebb virágzását a Severusok alatt éri el. A vidék népességét, melyhez a folyamat elindítása-elindulása köthető, a korai időkben a helyi kelta őslakosság, az itálikus betelepülők és a birodalom több feléből idevezényelt katonaság adta. A II. század közepén azonban a markomann háborúk szinte teljesen elpusztították a provinciát, s ezzel a lakosság arányát is megváltoztatták. Marcus Aurelius uralkodása után jelentős keleti népességgel kell számolni, akik katonaként, kereskedőként és azok családtagjaiként érkeztek ide. A névanyag vizsgálata során (Mócsy 1959; Barkóczi 1964: 328–355) továbbá az is láthatóvá vált, hogy az őslakosok eltűntek a feliratokról, melynek az oka vagy a limes mögé való húzódásukban vagy az asszimilálódásukban keresendő. Pannonia késő római lakosságának összetétele a feliratállítás szokásának megszűnése folytán nehezen állapítható meg.

Intercisa tábora ideális feltételeket teremt egy átlagos Duna-menti település írásos emlékeinek elemzéséhez. A helyi kelta előzmény nélküli települést az I. században a katonaság alapította, mely civilizációs erejével odavonzotta az Itáliából indult telepeseket és a környékbeli őslakosokat. Az itt állomásozó csapatot Szíriából sorozták be, az utánpótlást is onnan, illetve a feliratok alapján Thrákiából kapta (vö. Barkóczi 1954). A lakosság heterogén összetételét⁵ még fokozta az a tény is, hogy a különböző etnikumok egymástól elkülönülve éltek a településen – de a kommunikáció nyelve mindenképp a latin lehetett közöttük, legalább is az írásos emlékek erre utalnak. Hogy ez a latin nem különbözött nagy mértékben a birodalom szerkezetétől, azt pedig a feliratok szövegében jelentkező hibák támasztják alá.

---

⁴ Az első dialektalizáció még a köztársaság korban, Itáliában ment végbe – Livius *patavinitasa* is ide sorolható.

⁵ Az előbb említetteken kívül több felirat utal zsidók jelenlétére is.

3. A hibák mint a romanizáció fokmérői

A kutatás mai állása alapján a feliratokon ejtett hibák már kitűnően alkalmazhatók a nyelvi romanizáltság fokának mérésére. A XX. század közepén J. Mallon írástörténettel foglalkozó úttörő művében (Mallon 1952) rekonstruálta a feliratállítás folyamatát – ezzel egy olyan módszert alapozott meg, melynek segítségével könnyebben megkülönböztethetők a hibafajták, valamint megállapítható, hogy a feliratállítás folyamatának mely résztvevője követte el azokat⁶. A feliratokon hibának nevezhető minden eltérés a hagyományos nyelvhelyességi, helyesírási normáktól⁷. Ez alapján három nagy hibatípust lehet megkülönböztetni: 1. a *technikai hibák* alacsony fokú iskolázottságot, hiányos írástudást, valamint figyelmetlenséget tükröznek, 2. „*nyelvi hibák*” a szabályos vulgáris latin nyelvi változásokat mutató alakokban található, 3. valódi nyelvi hibák, *barbarizmusok* a latin nyelvet alig vagy nem ismerők körében fordulnak elő (vö. Herman 1968: 365–366). Mallon elmélete alapján azonban csak az általa vázolt ideális körülmények között különíthetők el egyértelműen a hibafajták, más esetet képviselnek az adott terület virágkorán kívül, a fogalmazó által saját kezűleg, sokkal szűkebb lehetőségek között készített egyszerű feliratok. Dolgozatomban a 2. és 1. csoporttal foglalkozom.

3.1. „Nyelvi hibák”

Az intercisai feliratos anyag a kézikönyvekből jól ismert hibákat mutatja, viszont fajtái nem mozognak széles skálán. Ennek az oka visszavezethető egyrészt a feliratok korára (a II-III. század még korai időpont a vulgáris latin fejlődésében és annak írásban való tükröződésében), illetve a feldolgozott anyag szűkös voltára. Mindezek ellenére meglepően sok „nyelvi hiba” található e feliratokon: a 137 hiba a RIU 5. kötetében közölt 247 felirat felén, 109 darabon fordul elő. Ennél valamivel kevesebb a technikai hibák száma, viszont azok kimerítik a lehetőségeket.

---

⁶ Mallon három szakaszra osztotta a felirat elkészítését: először megfogalmazták a szöveget, ezt kurzívban, ill. a kurzívhoz közel álló kapitális írásban feljegyezték; majd pusztá kapitálisban előrajzolták a köre; végül pedig kivésték. Mócsy András (1970) ehhez a munkafolyamathoz négy személyt rendelt hozzá: a megrendelőt, a fogalmazót, az ordinatorot vagy előrajzoló, valamint a vésnököt. Gyakran azonban, főleg kisebb közösségek esetében, ez a szám alacsonyabb lehetett.

⁷ A római helyesírás fogalma más elbírálás alá esik, mint napjainké, ugyanis nem létezett hivatalos fórum az írott szövegek lektorálására, így semmiféle szervezet nem felügyelte a feliratállítást sem (vö. SOLIN 1995, 106).

A legtöbb hibás felirat a hangváltozások folytán kialakuló bizonytalanságokról árulkodik⁸ (a „nyelvi hibák” 75 %-a hangtani). Ezenkívül előfordulnak alaktani tévesztések, illetve mondatszerkesztési pontatlanságok is – sajnos a műfaji kötöttségek miatt nagyon kis hányadban.

3.1.1. Hangtan

3.1.1.1. A magánhangzórendszer

A klasszikus latin magánhangzó-rendszere a rövid és a hosszú magánhangzók ellentétére épült. Ez azonban a későbbiek folyamán megváltozott, és a hangzók közötti különbséget már a nyíltság-zártság jelentette. A rövid hangsúlyos magánhangzók nyíltabbakká, a hosszú hangsúlyosak pedig zártabbakká váltak. Így alakult ki, hogy bizonyos hangok ejtése egyre közeledett egymáshoz, míg végül az egybeesésük írásban komoly nehézségeket okozott.

3.1.1.1.1. **AE ~ E** Az ae kettőshangzó viszonylag korán, már az I. század folyamán monoftongizálódott hangsúlytalan helyzetben, és először hosszú, majd rövid nyílt /ε/ lett belőle. Hangsúlyos szótagban ez egy évszázaddal később ment végbe. (Ezt az időbeli csúszást látványosan tükrözik az intercisai példák is.) A feliratokon az egybeesés miatt gyakran csak E-vel jelölik ezt a hangot, illetve keverik össze az AE és az E használatát, olykor hiperkorrekt alakot létrehozva.

• **AE → E hangsúlytalan helyzetben**

AIVISE	<i>Aivisae</i>	1248, 1, 3	IVDEOR	<i>Iudaeor(um)</i>	1051, 4-6
ALE	<i>alae</i>	1220, 3	KARISSIME	<i>carissimae</i>	1191, 8
[A]MME	<i>Ammae</i>	1197, 4	LI/BERE	<i>Liberae</i>	1088, 2-3
COMATIMARE	<i>Comatimarae</i>	1246, 4	MATTVNE	<i>Mattunae</i>	1150, 1
DISALE	<i>Disalae</i>	1220, 2	NOVE	<i>novae</i>	1249, 5
DVLCISSIME	<i>dulcissimae</i>	1236, 2	PRIME	<i>primae</i>	1249, 5

⁸ Bizonytalanságoknak kell nevezni ezeket, hiszen még nem állandósultak, nem mindig ugyanabban a formában térnek vissza. Gyakran fordul elő időben egymáshoz közel álló feliratokon, sőt néhányszor egy feliraton belül a helyes, normatív változat és az ettől eltérő is 1. *filiae* 1190, 5 (II/III. sz. fordulója) és *fili(a)e* 1235, 6 (II. sz. eleje)

2. 1236, 1 *Iuliae Silvinae* és a 2. sorban *dulcissim(a)e*

3. A harmadik eset, mely Intercisában egyszer fordul elő: egy szón belül a két változat: 1150,1 (*A*)*eliae*.

(Az idézett szavak után álló számok: a négyjegyűek a Römischen Inschriften Ungarns 5. című feliratgyűjtemény felirataira utalnak, a vesszővel elválasztott egy vagy kétjegyűek pedig arra, hogy adott hiba a felirat hányadik sorában szerepel.

FILIE	<i>filiae</i>	1235, 6	[PVL]CRHE	<i>Pulchrae</i>	1190, 4
FLORE	<i>Florae</i>	1197, 6	RARISSIME	<i>rarissimae</i>	1215, 5
FORTVNE	<i>Fortunae</i>	1062, 1, 6	SEVERIANE	<i>Severianae</i>	1249, 6
FRONTONIANE	<i>Frontoniana</i>	1220, 3	SVE	<i>suae</i>	1161, 8
HERACLITANE	<i>Heraclitanae</i>	1063,3,1069,	FHEODORE	<i>Theodora</i>	1191, 5
VERECVMBERE	<i>Verecumberae</i>	1150, 3			

- **AE → E hangsúlyos helyzetben:**

ABIGENEO	<i>Abigenaeo</i>	1184, 9	ELIAE	<i>Aeliae</i>	1150, 1
			QVE	<i>quae</i>	1167, 5
					1178, 6

- **E → AE hangsúlytalan helyzetben:**

AELAGABALO	<i>Elagabalo</i>	1104, 2	AEDES	<i>Edesitano</i>	1201, 4
		1107, 1			

3.1.1.1.2. **E ~ I** A klasszikus latin hosszú ē-je és rövid ĭ-je a császárkorban egy fonémává vált, zárt /e/-vé egyesült. A hangváltozás először a hangsúlytalan szótagokban ment végbe természetesen, a betűtévesztés ebben az esetben magasabb mértéket ér el, mint a hangsúlyos szótagokban. Későbbiekben az E ~ I konfúziója olyankor is megfigyelhetővé válik, ahol ez nem lenne elvárható. Ennek a tévesztésnek a mértéke jóval alacsonyabb az előzőnél, de ez a kevés példa nagyfokú bizonytalanságról tanúskodik a kivitelezés alapján a kevésbé műveltek között.

- **Hangsúlytalan ĭ → E:**

CIVES	<i>civis</i>	1165, 3,	FELEX	<i>felix</i>	1117, 1
		1166,2			
DEIVISES	<i>Deivisis</i>	1235, 5	PRINCIPES	<i>principis</i>	1059,4

- **Hangsúlytalan ě → I**

LIGIN   *legi(o)n(is)*   1168, 7

• **Hangsúlyos ě → I**

SIR   *ser(vus)*   1111, 1

• **Hangsúlytalan ě → I**

LIG   *leg(ati)*   1184, 7

Néhány szó esetében nem valószínű, hogy a betűtévesztés a vulgáris fejlődés eredménye lenne. A *quae* névmás QVI-nek írott alakja (1228, 7) elsősorban inkább morfológiai jelenség (l. ott), melynek azonban egyik előfeltétele volt a hangváltozás. A városneveknél (NICIA, APAMIA, 1166, 2 és 1158, 4) az I-t akkor vésték fel a hangtörvényeknek ellentmondóan, ha ezeknek Nicaea és Apamea alakját ismerték latinul. Ha azonban ez az alak a görög Apameiából és Nikaiából alakult át, akkor itt egyszerűen görög hangfejlődésről, illetve a görög $\epsilon\iota$, $\alpha\iota$ latin átírásáról van szó.

3.1.1.1.3. **V ~ O** Az E ~ I mellett az V ~ O tévesztések is csoportosan fordulnak elő a császárkori feliratokon (Herman 1968), Intercisában azonban a *vivus* (VIVOS 1160, 2; 1196, 7; 1235, 6) szót leszámítva máshol nem tűnik fel. Sőt itt sem kell feltétlenül két magánhangzó minőségi változására gondolnunk, hiszen ez csak két egymás melletti V archaikus helyesírása. Az hogy ez a hangváltozás nem található meg a II-III. századra datálható intercisai anyagon, magyarázható azzal is, hogy ez indult legkésőbb változásnak a nyugati, itáliai latinban, a keleti minőségi rendszerben pedig egyáltalán nem is történt meg ebben a formában (Tamás 1978: 41-44; Väänänen 1981: 30).

3.1.1.1.4. **VV ~ V** A VV ~ V egyszerűsödött formája két szóban jelentkezik: a *vivus*, *viva* alakjaiban és a *Danuvius* kelta férfinévben (VIVS, VIAE 1178, 4-5, 1186, 3, valamint DANVIVS 1221, 1, 1262, 1-1). Az előbbi a birodalom számos feliratán gyakran visszatérő jelenség: a /v/ hang mély magánhangzó előtti kiesése (Tamás 1978: 55). Az utóbbinál viszont egy magas magánhangzó előtt tűnik el – bár máshonnan is van adat ilyen hibáról, nyelvészetileg nem magyarázható, tehát technikai hibáról van szó.

3.1.1.1.5. **Y ~ I** A két betű felcserélését ismét két magánhangzó ejtésbeli közeledése, egyezése hozta létre: a görög *v*-t már csak rövid */i*-nek ejtették. Az EVTICES (*Eutyches*, 1061, 1) írásképen egyértelműen látható, milyen hangváltozásokon mentek át a latinba került görög szavak, a másik két példa pedig szintén két keleti, görög szó helyesírásilag túlbiztosított formája (MYTRHAE *Mithrae* 1090, 3; BYTH *Bith(ynicae)* 1166, 2).

3.1.1.1.6. **I ~ V** Erre a birodalom területén elszórtan előforduló tévesztésre nehéz hangtani magyarázatot adni. Megállapítható, hogy a rövid *ü* és *í* antevokális *p*, *b*, *f*, *m* előtt felcserélődhet (legismertebb példái *maxumus~maximus*, *monumentum~monimentum*) (Leumann 1977: 87). Felmerült, hogy „csak a labiális szomszédságában található *i*-u középphang jelenik meg, mint *V*” (Luzsénszky 1933: 95; Adams 1975: 20), sőt az is, hogy a hiba vésnöki eredetű, mivel ritka, izolált esetekből nem következik a fonológiai változás ténye ((Gaeng 1968: 61) (STVP *stip(endiorum)* 1153, 4).

3.1.1.2. A mássalhangzó-rendszer

A mássalhangzó-rendszer a magánhangzókhoz képest később indult változásnak, ennek ellenére bizonyos hibatípusok viszonylag gyakran felbukkannak Intercisában is.

3.1.1.2.1. **H ~ Ø** Legelsőként a */h/* hangot ért változást kell megemlíteni, mert Intercisában ez fordult elő legtöbbször a mássalhangzó-változások közül. A laringális aspirátát már a köztársaság korában sem ejtették, ezért a kevésbé tanult írástudóknak, köztük főként a császárkori feliratállítóknak gondot okozott a szabályos használata. Gyakran kihagyták olyan szavakból, ahol hagyományosan egyébként jelölni szokták:

CARRIS	<i>Carrhis</i>	1073, 7	EVTICES	<i>Eutyches</i>	1061, 1
E[ME]	<i>He[me](senorum)</i>	1178, 3	KATAPRACTARIAE	<i>cataphractariae</i>	1073, 3
EREDE	<i>herede</i>	1206, 9	PARTI	<i>Parthi(co)</i>	1140, 4
ERMES	<i>Hermes</i>	1089, 4			

Előfordult azonban, hogy a hiperkorrekció folytán akkor is használták, ha az indokolatlan volt (Herman 2000: 38) (HE *E(raviscorum)* 1248, 5). Továbbá az ordinator felületességére utal, ha emlékezett ugyan a *h* betű meglétére az adott szóban, de már nem tudta pontosan a helyét, vagy esetleg a

görög helyesírás lebegett a szeme előtt, ahol két hehezetes hang találkozásakor csak a másodiknál jelölték a hehezetet:

CRHYSANTHVS	<i>Chrysanthus</i>	1111, 1	[PVL]CRHE	<i>[Pul]chrae</i>	1190, 4
MYTRHAE	<i>Mithrae</i>	1090, 3			

Ennek egy válfaját képviseli a cohors rövidítésének szabályos *coh~cho* váltakozása, melyből itt csak a ritkábbnak számító CHO alakok térnek vissza (1178, 3, 1197, 9, 1249, 5).

3.1.1.2.2. **QV ~ C** A labiális függelékű /k^w/, /g^w/ fejlődése nagy mértékben függött az utána következő magánhangzó minőségétől, de általánosságban megállapítható, hogy hangsúlyos helyzetben az eredeti labioveláris hangból a labiális elem eltűnik (Tamás 1978: 53). Az Appendix Probi 39 (*coquens non cocens*) bizonyítja, hogy a III. században már általánosan elterjedtnek számított ez a jelenség. Ha az 1248-as felirat EC rövidítésének *eques* feloldása helyes, akkor az ugyanezt a folyamatot ábrázolja.

3.1.2.1.3. **-M ~ Ø** A szóvégi /m/ ejtése bizonyíthatóan már az i.e. I. század folyamán is ingadozott, de írásban csak a császárkor vége felé válik gyakorivá (Herman 2003: 38). A vizsgált feliratanyagban erre meglepő módon csak egy példa van, de a TANDE (1198, 6) esetében figyelembe kell venni, hogy az *-m* hiányozhat rövidítés, helyhiány miatt is, sőt a kő töredékessége folytán csak feltételezhető, hogy adott szó a klasszikus *tandem* normatívától eltérő változata.

3.1.2.1.4. **N ~ Ø** A latin nyelv történetében szintén korán végbe ment az *ns* hangkapcsolatban az /n/ elnémulása az /s/ hang előtt, számos emléke ismert (pl. Plautus *Trin.* 920, 948 *mostrare, monstrare* helyett). Az /n/ zárképzése feloldódott, mert hasonult az utána következő /s/ részéhez (Tamás 1978: 57), valamint az előtte álló magánhangzó hatására nazalizálódott, és annyira elgyengült az ejtése, hogy írásban azt már nem jelölték:

CERESCES	<i>Crescens</i>	1226, 4	MESIBVS	<i>mensibus</i>	1162, 5
CESORIS	<i>Censoris</i>	1147, 4	VALES	<i>Valens</i>	1205, 2

Ennek inverz, túlbiztosított változatát mutatja a QVADRACENSIMO *quadragesimo* (1261, 5). Az /n/ helyesírása ugyanakkor magánhangzó és zárhang között is ingadozott, így lett a Montanusból MOTANVS (1148, 8),

Fronto(nianae)-ból FROTO, valamint az ejtési bizonytalanságot támasztja alá a VERENCVNDAE (Verecundae 1190, 2) hiperkorrekt formája is.

3.1.2.1.5. **X ~ XS** Egyetlen feliraton fordul elő Intercisában ez a vulgáris latinra oly jellemző írásképe a /ks/ hangcsoportnak, melyben a hangfejlődés során az első mássalhangzó hasonult a másodikhoz. A változás folyamatát dokumentálja számos latin írásos emlék, ahol a hang jelé, az X betű helyett gyakran SS, XS áll. Az 1203-as feliraton is ezért olvasható CONIVXS alak, s jogosan elvethető a korábbi szakirodalom (Mahler 1906: 158) által javasolt megoldás, amennyiben a *coniux* után álló S a *sua* rövidítése lenne.

3.1.2.1.6. **Synkopé, anaptyxis** A hangzókiesés, illetve ejtéskönnyítő hang betoldása az újlatin nyelvfejlődés során is gyakran fellépő változás. Az utóbbi háromszor figyelhető meg Intercisában: a PATERI (*patri*) és az ADINAMO (*Adnamo* kelta férfinév) ugyanazon a feliraton (1248) szerepel, míg az CERESCES (*Crescens* 1226, 4) esetében nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy vajon nem csak a sémi nyelvekre is jellemző jelenségről van-e szó⁹.

3.1.2. Alaktan

A klasszikus latin morfológia fokozatosan egyszerűsödött, de a névszóragozás és az igeragozás területén más-más mértékkel. A forrásanyag műfaja miatt ez a hibatípus kevésbé képviselteti magát, főleg az igék szempontjából nem lehetnek magas elvárásaink, de az a kevés példa is jelzi, hogy a változások a birodalomnak ebben a pontjában is folyamatban voltak.

3.1.2.1. A névszóragozás változása

A XIX. század nyelvészei még kizárólag a fonetikai fejlődésnek tulajdonították a változást, de mára egyértelművé vált, hogy több tényező együttes hatása váltotta ki. Bizonyos hangok gyengülése mellett (l. feljebb) az esetek közti különbségek összerosódtak, felcserélhetőkké váltak, továbbá néhány már meglevő egybeesés hozzájárult ahhoz, hogy így kialakuljon egy bizonyos, általuk eddig hiányolt szimmetria a ragozásban (Herman 2000: 50–60). Két kövön használtak a felirat alkotói I. declinációs szavak nominativusában -*as* végződést (FILIAS *filiae*, DOMITIAS *Domitiae* 1127, 5-7, 1073, 12). A III. declinatio analógiájára, esetleg oscus-umber előkép hatására létrejött változás ekkor még nem tarthatjuk rögzült formának, hiszen ugyanazon a

---

⁹ Kopeczky Rita szóbeli közlése nyomán.

felíraton belül a klasszikus normatív *-ae* végződést is előfordul. A nemek csökkenésére a COLLEGIVS (*collegium* 1062, 4–5) alak utal. Ez a folyamat szorosan összefügg a szóvégi *-s*, *-m* lekopásával, amellyel éppen a nemekre jellemző végzések mosódtak el, és ez a semleges nem eltűnését segítette elő.

3.1.2.2. Az igeragozás változása

A felíratok szakszókincsében kevés igére volt szükség, így a vulgáris latin igei változásai közül semmilyen példával nem szolgálnak a coniugatiocterére, a jövő idő körül írt képzésére, az összetett múlt megjelenésére stb. Az egyetlen hiba, a FVIT DEFVNCTVS (*est defunctus* 1168, 4–5) a szenvedő igeragozás használatában megjelenő bizonytalanságról árulkodik – a passzív perfectum képzésénél a szintetikus alakot elemeinek megfelelően értelmezték, vagyis a létige praesens imperfectum alakjában nem érezték a perfectum állapotot, még akkor sem, ha participium perfectum passivi mellett állt, ezért a létigét is perfectum alakban kezdték használni. Az újlatin nyelvekben ez a jelenség általánossá vált (Herman 2003: 62–63)¹⁰.

3.1.2.3. A melléknév fokozásának „rendhagyósága”

A *piust* a római felíratokon igen gyakran a *benevolus*, *-entissimus* mintájára ragozzák (PIENTISSIMVS, *-A maxime pius*, *-a* (1091, 3, 1150, 3, 1196, 4, 1221, 6, 1246, 3), vagy előfordulhat a legáltalánosabb melléknév-fokozás paradigmájára a *piissimus* (1166, 3) alak is, viszont egyik sem illik a klasszikus latin nyelv szabályai közé, ahol határozó szó segítségével képezték az *-eus*, *-ius*, *-uus* végű melléknevek közép- és felsőfokát (Leumann 1977: 499).

3.1.2.4. Aszintagmatikus mondatelemek

A ragozatlan mondatelemek a vulgáris latin névszóragozásának legjellemzőbb esetei. A feljebb említett tényezők hatására az öt esetből kettő lett: a nominativus, accusativus és az ablativusból alakult ki egy eset, valamint a genitivusból és a dativusból egy másik. Az intercisai felíratokon azonban nem a szabályos esetkeveréseknek megfelelő alakok jelennek meg (nominativus dativus helyett 1178, ill. genitivus helyett 1167), így valószínűleg inkább az állítók gyatra nyelvtudására utalnak, vagy arra, hogy az állítató nem

---

¹⁰ Felhívja a figyelmet arra, hogy a deponens igék használata során fellépő bizonytalanságok erősen hozzájárulhattak a klasszikus passzív perfectum képzésének hanyatlásához.

rendelkezett megfelelő ismeretekkel az epigráfiai rövidítésekről, azokat csak hagyományból, feloldás, értelmezés nélkül használta, és a közlendő szöveget úgy fogalmazta meg, mintha azok ott sem lennének.

3.1.2.5. Praepositio használata vonzatos szerkezet helyett

A declinációs rendszer felbomlásával a frissen romanizálódott csoportok számára könnyebb volt egy egyértelmű praepositiós szerkezet elsajátítása, mint a bonyolult esettané¹¹. Hibásnak semmiképp sem nevezhetők az Intercisában előforduló példák, csupán észrevehető rajtuk a cicerói Rómától való idő és térbeli távolságuk.

OPPORTVNA AD + <i>acc.</i>	<i>opportuna + dat.</i> ¹²	1127-1135
SVB SEPTI FLACCO [LEGATO]	<i>abl. abs. mancus</i>	1125, 4
SVPER OMNES PRINCIPES	<i>omnium principum</i>	1144, 2-4
CLEMENTISSIMO	<i>clementissimo</i>	

3.1.3. Szókinsz

3.1.3.1. Szóképzés, szóalkotás

A jelenség mögött ismét az egyértelműség és a könnyebb ragozhatóság húzódik meg. Példánk (LATRVNVCVLORVM *latronum* 1127–1135) egy nehezebben ragozható III. declinációs szó helyett annak diminutív és így II. declinációba átkerült alakja¹³. Egy másik szó (INPROPVLISO SVO *sine propulso suo* (?) 1114, 5–7), ha nem elírás, akkor mindeddig *hapax legomenon* a latin nyelvben, melynek a szövegkörnyezet és az általános szóképzési szabályok alapján feltételezhető a jelentése.

3.2. Technikai hibák

A technikai hibák keletkezésénél – együtt vagy külön-külön – számos tényező játszott szerepet. A feliratállítás hosszú folyamata és több különböző műveltségű résztvevője sok tévesztési lehetőséget teremtett, ugyanakkor

¹¹ A jelenség persze már Plautusnál is létezett: *Captivi* című darabjában a *nuntiari* ige mellett előbb *ad + accusativus* használ (360), majd néhány sorral lejjebb (400) *puszta dativus*.

¹² A *Thesaurus linguae Latinae* IX 775-779. alapján.

¹³ Nem a legszerencésebb példa, mert mindkét alak előfordul klasszikus szerzőknél is, bár előfordulási arányuk eltérő, a *latro* a korábbi időkben jóval gyakoribb. *Thesaurus linguae Latinae* VIII. 1014-1017 és 1019.

éppen ezért elvárható lett volna, hogy közülük valaki kijavítsa a hibát. A feliratok azonban azt mutatják, hogy nem találtak benne semmi kivetnivalót, esetleg nem zavarta őket – ezek a kivitelezők nyelvi közönyének a jelei (Herman 1986-1987: 5).¹⁴

A következőkben a könnyebb áttekinthetőség végett egy táblázatban összefoglalva ismertetem az intercisai feliratok technikai hibáit, egy-egy példával illusztrálva.

3.2.1. Kurzív betűk			
3.2.1.1. (Még) a kurzív a betűk felcserélése	EID	<i>fid(elis)</i>	1075, 8
3.2.1.2. Kurzív betűk a feliratokon	λIK	<i>arc(arius)</i>	1111, 1
3.2.2. Betűk kihagyásából eredő hibák			
3.2.2.1. Betűkihagyás figyelmetlenségéből	LIGIN	<i>legion(is)</i>	1168, 7
3.2.2.2. Egyéni rövidítés	TESSR	<i>tess(e)r(ario)</i>	1202, 2
3.2.2.3. Korábbi írásszokás	COIVGI	<i>coniugi</i>	1147, 5
3.2.3. Betűk felesleges bevésése	EIVSVSIBI	<i>eius sibi</i>	1204, 5
3.2.4. Betűk elírása	HEROVLANVS	<i>Herculanus</i>	1081, 3
3.2.5. Rövidítés- és betűvariációk			
3.2.5.1. A normatívtól eltérő rövidítések	AL P	<i>al(ae) I (primae)</i>	1248, 4
3.2.5.2. A normatívtól eltérő betűhasználat			
3.2.5.2.1. C ~ G	AVC	<i>Aug(usti)</i>	1075, 1
3.2.5.2.2. C ~ K	EVOK	<i>evoc(atus)</i>	1162, 10
3.2.5.3. Következetlen központosítás	VI·XIT·ANN·IS	<i>vixit annis</i>	1217, 3
3.2.6. A feliraton helyesen írott, de a kiadó	IVDICLO	<i>iudicio</i>	1115, 1
által hibásnak minősített kifejezések			

---

¹⁴ Megjegyzendő azonban, hogy a betűk átfestésekor alkalom nyílott a helyesbítésre, viszont ma már ezeket csak a legkritikább esetben lehet felismerni.

A tévesztés lehetősége leginkább az ordinátoroknál és a vésnököknél állt fenn. Kimondottan az ordinátor írástudatlansága miatt kerülhettek a feliratokra kurzív (3.2.1.2.), oda nem illő vagy akár nem létező betűk – ilyenkor szolgai felvették a kézhez kapott viasztábla jeleit, vagy a számukra értelmezhetetleneket kihagyták, kicserélték (3.2.1.1.) –, és ugyanerre utal a rossz központozás is (3.2.5.3.). Figyelmetlenségükből a már leírt betűket újra felkarcolták, esetleg a ligatúrát figyelmen kívül hagyva a rövidített betűt önállóan is jelölték (3.2.3.). A fogalmazó, vagyis a viasztábla megírójának írásszokását tükrözik az egyéni, valamint a normatívától eltérő rövidítések (3.2.2.2., 3.2.5.1.), a „korábbi helyesírás” követése (3.2.2.3.). Ő és az ordinátor is egyaránt felelős lehet a normatívától eltérő betűhasználatért (3.2.2.5.2, ill. 3.2.2.5.1), ami azonban nem kimondottan minősül hibának. Végül a betűk elírását a vésnök kapkodása okozta, amikor is túlképzett egy-egy betűt, ott is előrajzolt vonalat látott, ahol valójában nem volt, vagy ellenkezőleg nem vett észre bizonyos jeleket (3.2.4.).

4. Következtetések, összegzés

Az intercisai felírtos köemlékek a II-III. századi latin nyelvi állapotok egy metszetét adják, ez csak egy kiragadott részlete az éppen virágzásban levő limes menti rómaiságnak, itt az ez előtti vagy utáni korból nem került elő újabb anyag. A viszonylag soknak mondható hiba tehát azzal magyarázható, hogy a statisztikát javító korábbi időszak emlékei hiányoznak. A helyi romanizáció a katonai jelenlét függvénye volt, amelynek megszűnésével a feliratállítás szokása is megszűnt, erre már sem anyagilag, sem szellemileg (értve ezen a biztos jövőképet) nem voltak képesek. Az erős, nem csökkenő barbár támadások kikezdték a római berendezkedést, a Pannoniára zúduló hatalmas néptömegeknél a latin már semmilyen formában nem tudott anyanyelvként meggyökeresedni, eltűnt az a réteg, amelyhez a feliratok, valamint a római hagyományok is kötődtek.

Intercisában heterogén összetételű lakossággal kell számolni. A különböző népcsoportok a régészeti lelelek tanúsága szerint elkülönülve éltek, sokáig megtartva identitásukat és feltételezhetően saját nyelvüket is. Mégis a feliratállítás azt bizonyítja, a latin ugyanannyira használatban volt, mint a görög és helyi nyelv(ek), és ugyanannyira, mint a birodalom nyugati felében – a hibák kivétel nélkül a máshonnan jól ismert nyelvi változásokról tudósítanak, legfeljebb arányaikban térnek el a forrástípus sajátosságai miatt. Így érthető, hogy míg a technikai hibák minden fajtájára bőségesen találunk példát, a nyelvváltozás következményeként fellépő tévesztések főleg a hangtanban

érhetők utol, de nem hiányoznak az alakokban sem, csupán a mondattan fejlődésének látványos ábrázolására nem alkalmas a feliratok gyűjteménye.

Intercisa a várakozásainknak megfelelően nem hozott új eredményeket: az itt élők a romanizációban közepes szintig jutottak, nem tovább, mint amennyire szükséges volt; így nem valószínű, hogy kialakulhatott a latint anyanyelvi szinten beszélő állandó, széles réteg. Az intercisai nyelvészeti eredmények önmagukban még nem elégségesek messzemenő következtetések levonására, teljes jelentésüket akkor tudják elnyerni, ha megtörtént Pannonia és a környező provinciák anyagainak a hasonló feldolgozása.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik B. 1997: Standard és substandard a Carmen contra paganos nyelvében, *Antik Tanulmányok* **41**, 107–119.
- Adamik, B. 2003: Die verlorene Romanität in Mösien, Thrakien, Pannonien – La Romana submersa en Méisie, en Thrace et en Pannonie. in: Ernst G. et al. szerk.: *Romanische Sprachgeschichte – Histoire linguistique de la Romania. HSK 23. 1.* Berlin–New York.
- Barkóczi L. et al. 1954: Intercisa Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I, *Archaeologia Hungarica* **33**.
- Beltrán Lloris, F. 1993: La epigrafía como índice de aculturación en el valle medio del Ebro (s. II a.e. – II d.e.), in: Untermann, J. – Villar, F.: *Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la península ibérica (Colonia, 25–28 de Noviembre de 1989)*, Salamanca, 235–272.
- Bilkei I. 1977: A pannóniai ABC-feliratok értelmezéséhez, *Archaeológiai Értesítő* **104**, 89–93.
- Gaeng, P. A. 1968: *An inquiry into local variations in Vulgar Latin*, Chapel Hill.
- Herman J. 1968: Latinitas Pannonica, *Filológiai Közöny* **14**, 364–376.
- Herman J. 1986–1987: A latin nyelv a Római Birodalom dunai provinciáiban. A kutatás problémái és távlatai, *Filológiai Közöny* **14**, 1–15.
- Herman J. 2003: *Vulgáris latin*, Budapest.
- Leumann, M. 1977: *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München.
- Luzsénszky V. 1933: A pannóniai feliratok nyelvtana, *Egyetemes Philológiai Közöny* **57**, 95–100; 228–231.

- Mócsy, A. 1970: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest–Amsterdam.
- Mócsy A. 1974: *Pannonia a korai császárság idején*, Budapest.
- Mócsy A. 1987–1988: A felkelő pannonok római műveltsége, *Antik Tanulmányok* **33**, 1–8.
- Solin, H. 1995: Zur Entstehung und Psychologie von Schreibfehlern in lateinischen Inschriften, in: Solin, H. – Salomies, O. – Liertz, U.-M. szerk.: *Acta colloquii epigraphici Latini Helsingiae 3-6. Sept. 1991. habitii*. Helsinki, 93–111.
- Tamás L. 1978³: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*, Budapest.
- Väänänen, V. 1981: *Introduction au latin vulgaire*, Paris.